

KEPTI KARVELIAI PATYS Į BURŲ NELEKIA: PRASMINIS VIENOS PATARLĖS VARIJAVIMAS (GRE TINANT SU LENKŲ KALBOS ATITIKMENIMIS)

GEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – tiriamasis tipas lietuvių ir lenkų kalbose. Lietuviški posakiai rinkti iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto sisteminės Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekos (apie 90 variantų), lenkiški – iš Juliano Krzyżanowskio parengto lenkų patarlių sąvado (61 variantas).

Darbo tikslai – pristatyti įvaizdį *kepti karveliai*, aprašyti pagrindinę versiją, apžvelgti modalinio prasmės lygmens raišką, nagrinėti prasmės ir meninio vaizdo transformacijas išplėstiniuose ir nutrupėjusiuose variantuose. Straipsnyje nuosekliai gretinti lietuviškus ir lenkiškus variantus, išryškinant analogiškas ir originalias versijas. Akcentuoti posakių prasmės, ekspresijos ir įtaigumo kaitą, jos santykių su atitinkamais išorinės formos pokyčiais.

Tyrimo metodai – aprašomasis, semantinės analizės, stilistinės analizės.

Žodžių raktai: kepti karveliai, patarlių funkcijos, variavimas, modalinis lygmuo, sintaksinis modeliavimas.

Įvadas

Paremiologinėje literatūroje apstu patarlės definicijų. Kadangi nėra vienintelio tikslaus ir visuotinai aprobuoto apibrėžimo, daugelis autorių pateikia savąjį ar bent jau pakoreguoja kurį nors iš jam priimtinausių. Bet dėl vieno dalyko tvirtai sutariama: patarlės formos pastovumas yra laikomas jos esmine, žanrinį savitumą išreiškiančia ypatybe.

Patarlių ir priežodžių nereikia specialiai mokytis. Net ir vienintelį kartą nugirstas įdomus posakis, kurį laiką ramiai tūnojęs atmintyje, staiga išnyra iš jos gelmių, vos tik susidaro tam palanki situacija. Patarlė ir suvokiama, ir prisimenama iš karto visa, o ne po vieną žodį. Taip pat ir žodynuose, įvairiuose rinkiniuose patarlės ir priežodžiai pateikiami kaip nedalomi leksiniai vienetai. Tačiau patarlės tekstas nėra visiems laikams sustingusi klišė. Arvo Krikmannas perspėja, kad tokią klaidingą nuomonę gali susidaryti tik tas, kuris dirba vien su spausdintais šaltiniais; iš tikrųjų

gyvojoje tradicijoje tekstų variavimas (ir leksinis, ir sintaksinis, ir fonetinis) yra labai dinamiškas (Крикманн 1978: 101). Kartu su patarlės forma varijuoja ir jos turinys. Paviršinės struktūros pasikeitimai akivaizdūs, juos lengva pastebėti ir aprašyti. Kitaip yra su prasminiais patarlės variantais, kurie gali būti labai subtilūs, sunkiai interpretuojami. O jeigu neturime duomenų apie patarlės pavartojimo aplinkybes (verbalinis ir socialinis kontekstas, tarimo intonacija, pašnekovų lytis, amžius, giminystės ryšiai ir pan.), minėta interpretacija liks tik hipotetinė. Deja, kaip rašė profesorius Kazys Grigas, absoliuti dauguma diskursų, nuskambančių žmonėms bendraujant gyvu žodžiu, lieka niekieno neužfiksuoti raštu ar kitais informacijos išlaikymo būdais (Grigas 2001: 103).

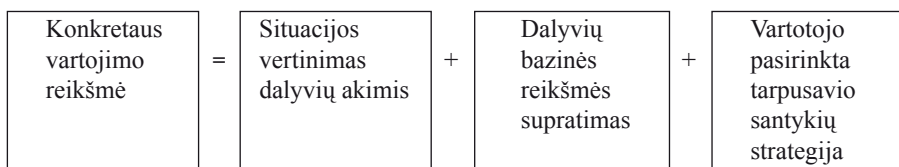
Gilindamiesi į patarlės semantiką, tikrąją, tik konkretaus pavartojimo metu atsiskleidžiančią prasmę, niekaip negalėsime apeiti patarlių funkcijų problemas. Kodėl žmonės vartoja patarles? Iš pirmo žvilgsnio tai elementarus klausimas, bet atsakyti į jį pasirodė ne mažiau keblu, kaip ir patarlę apibrėžti. Archeris Tayloras, pavyzdžiui, iškėlė tokius tris esminius momentus: patarlės apibendrina situaciją, ją įvertina, siūlo išeities veiksmą, taigi jomis galima vadovautis painiose gyvenimo situacijose. Kaip šalutinę funkciją A. Tayloras nurodė guodimą / raminimą, susidūrus su didesniais ar mažesniais sunkumais (Taylor 1965: 7). Netrukus Heda Jason paskelbė straipsnį apie patarlių prasmės ir funkcionavimo problemas, kuriame nurodė kitas funkcijas (Jason 1971). Ji teigė, kad patarlėmis siekiama pamokyti pašnekovą ar jam patarti, kritikuoti jo elgesį, perspėti apie gresiantį pavojų. Be to, pasak autorės, patarlės retkarčiais vartojamos vien dėl poetikos grožio – kaip kalbos puošmena ar paįvairinimas; tokiais atvejais jų prasmei atskleisti pakanka verbalinio konteksto, o socialinė situacija nėra svarbi (ten pat: 617, 618). Maždaug tuo pačiu metu, XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje, pasirodė didelio atgarsio sulaukę A. Krikmanno darbai apie semantinę patarlių neapibrėžtumą. A. Krikmannas svarbiausiomis laiko tris patarlių funkcijas ir jas sugrupuoja į savotišką skalę: teigimas – vertinimas – nurodymas (Krikmann 1974: 878). Taip pat jis išvardija ir keliolika pragmatinių tikslų, būdingų kasdienei patarlių vartosenai: patarlėmis žmonės grindžia teiginius, prognozuoja, išreiškia abejonę, priekaištuoja, dėl ko nors teisinasi ar atsiprašo, tyčiojasi ar piktdžiugauja, ko nors pageidauja, ką nors žada, leidžia, liepia, uždraudžia ir t. t. (Крикманн 1978: 94). Net keletas autorių labai svarbia laiko socialinės kontrolės funkciją: patarlės ir priežodžiai dėl savo ypatybės sugluminti, sugėdinti, pašiepti žmones puikiai tinka socialinėms normoms sustiprinti ir įtvirtinti (Obelkevich 1994: 217). Pasak Tatjanos Nikolajevos, visuotinė žmonių baimė patirti socialinę izoliaciją garantuoja sėkmingą savo nuomonės įteigimą komunikantui paremiologinės situacijos metu, nes kalbantysis sukuria iliuziją, kad remiasi daugybės žmonių patirtimi; pašnekovui teigiama „aš galvoju kaip visi“, o iš tikrųjų siekiama įteigti „visi galvoja kaip aš“, ir tokiu būdu pašnekovas nori nenori verčiamas prisidėti prie daugumos nuomonės (Николаева 1995: 312, 313). Pagaliau keliama fatinė funkcija, kuri pasireiškia socialumo ir solidarumo atkūrimu, palaikymu – juk patarlėmis ir priežodžiais

galima išreikšti palankumą, džiugų pritarimą, dalijimąsi bendromis vertybėmis; patarlės yra tas „amžinasis repertuaras“ (gėra ir blōga eina kartu, viskas į gera, gyvenimą reikia priimti tokį, koks jis yra...), kurį nenuilsdamos gvildena pagyvenusios moterys, susitikusios gydytojo laukiamajame ar prie arbatos puodelio (Obelkevich 1994: 217). Apžvelgus ir įvairių kitų autorių nuomones šiuo klausimu, galima konstatuoti, kad funkcijos skirtingai nusakomos, nesutariama dėl jų skaičiaus ir, svarbiausia, labai išsklidusi, neapibrėžta pati patarlių funkcijos sąvoka. Pavyzdžiui, profesorius K. Grigo darbuose nuosekliai pripažįstamos tik dvi pagrindinės patarlių funkcijos: semantinė, arba informacinė, ir stilistinė, arba estetinė (Grigas 1976: 8). Gal būtų tikslinga *funkcijos* terminą vartoti kalbant apie visą patarlių / priežodžių korpusą, o *pragmatiniu tikslu* vadinti atskiro posakio sukeliama socialinį efektą (pvz., liepimą, draudimą, pašaipą ir pan.). Tada *funkcijos* sąvokos turinys būtų bendresnio pobūdžio, o *pragmatinio tikslo* – siaurai apibrėžtas, konkretus¹.

Taigi, spontaniškai vartodami patarles ir priežodžius, bendruomenės nariai reiškia emocijas bei siekia anksčiau minėtų pragmatinių tikslų. Apie vykusiai pavartotą posakį paprastai sakoma, kad jis taiklus. Pastebėta, kad taiklumą lemia visas kompleksas susijusių veiksnių: vartotojas turi gerai jausti situaciją (jos vietą ir laiką!) ir pokalbio tėkmę, suvokti dalyvių vaidmenis, akimirksniu pasirinkti posakį iš kelių (ar keliolikos) galimų ir pagaliau strategiškai tiksliai jį pavartoti (Yerkovich 1983: 277–281). Pasirinkus semantiškai netinkamą patarlę (ar priežodį), ji liks nesuprasta ir reikės papildomai aiškinti, ką norėta pasakyti. Pokalbio dalyviai tai suvoks kaip visišką nesėkmę (Kirschenblatt-Gimblett 1973: 822). Dėl to patarlės idėjos aiškinimas pašnekovams galimas tik kraštutiniu atveju, geriau jo išvengti. Semantiškai tinkama patarlė gali būti nepriimtina socialine prasme. Čia jau subtilesnis atvejis, kurį puikiai jaučia tos pačios bendruomenės nariai, bet dažnai nesuvokia kitataučiai. Taigi ne tas pat yra suprasti patarlę ir gebėti tiksliai ją pavartoti. Nes, kaip jau minėta, kiekvienas posakis vartojamas siekiant kokio nors socialinio efekto. Blogai, jeigu jo nesulauksime, bet dar blogiau – jeigu sulauksime priešingo, negu tikėjomės. Dabar norėtusi akcentuoti svarbų momentą. Kaip tik dėl siekiamo efekto dažniausiai ir yra atitinkamai modeliuojamas patarlės / priežodžio tekstas. Kitaip sakant, labai dažnai kaip tik prasminis patarlės variantas yra pirminis, o jo nulemtas poetinės struktūros variantas – antrinis². Konkretaus vartojimo metu patarlės variantas įgyja specifinių kontekstinių aplinkybių lemiamą situacinę reikšmę. Jos santykį su bazine (pagrindine, standartine) patarlės reikšme nustatė Barbara Kirschenblatt-Gimblett:

¹ Šį skirtumą nurodo ir H. Jason, tik ji šalia *funkcijos* (visam patarlių ir priežodžių korpusui) vartoja *tiesioginės funkcijos* (angl. *immediate function*) terminą, kalbėdama apie atskiro posakio aktualizaciją socialiniame kontekste (Jason 1971: 622).

² A. Krikmannas išvalgiai akcentuoja, kad patarlės sintaksinė struktūra ir semantika yra glaudžiai susijusios ir negali būti aiškinamos atplėštos viena nuo kitos. Jų derinyje semantikai netgi priklausanti svarbesnė vieta, nes meno kūrinio (taip pat ir patarlės) struktūrą racionalu suprasti kaip jo turinio struktūrą (Крикманн 1984: 151).

Pasak mokslininkės, kasdieniame gyvenime patarlė gyvuoja tik situacinėmis reikšmėmis, kurių negalima suplakti su bazine reikšme, nurodoma rinkiniuose (Kirschenblatt-Gimblett 1973: 826).

Paprastai labiau varijuoja senos, ilgą vartojimo tradiciją turinčios patarlės. Variantų gausėjimą skatina ir toks veiksnys, kaip paplitimas: kuo plačiau žinomas visiems įprastas tekstas, tuo drąsiau galima jį modeliuoti. O pačioms populiariausioms patarlėms atpažinti pakanka tik aliuzijos. Pavyzdžiui, vos užsiminus *krislas akyje, neluptas kiaušinis, ankstyvoji varna*, klausytojai nesunkiai atkurs atmintyje standartinį šių posakių tekstą, o tarimo intonacija ir kitos neverbalinės aplinkybės padės suprasti, kas norėta pasakyti (Mieder 1993: 8).

Keptų karvelių įvaizdžio kilmė

Pirmasis apie neabejotinai literatūrinę *keptų karvelių* įvaizdžio kilmę užsimena Janas Bystronis monografijoje „Lenkų patarlės“ (Bystron 1933: 224). Jis šį įvaizdį kildina iš pasakos apie tinginių ir dykūnų apgyventą stebuklingą šalį (vok. *Schlaraffenland* ‘Pasakų šalis’, pranc. *Pays de Cocagne* ‘Gausybės šalis’). Kitas lenkų paremiologas, J. Krzyżanowski, tyręs lenkų patarlių vartojimo per tris šimtmečius tradiciją ir parašęs apie tai svarų dvitomį veikalą, patvirtina J. Bystronio teiginį ir pateikia daugiau medžiagos: viduriniaisiais amžiais Europos šalyse buvo išpopuliarėję pasakojimai apie dykūnų šalį (AT 1930), kuri lotyniškai vadinta *Cucania*, germanų kalbose – *Schlaraffenland* (arba *Lumberland*), romanų – *Cuccagna / Cocayne*, lenkiškai – *Kraj Jęczmienny* (‘Miežių šalis’). J. Krzyżanowski minėtame veikale kaip pavyzdį įdeda ir ištisinį olandų pasakos tekstą (išverstą į lenkų kalbą). Iš jo sužinome, kad *Cucania* esanti labai graži, amžinos vasaros ir nesibaigiančių švenčių šalis, kurioje žmonės gyvenantys be jokių rūpesčių: niekas nedirba, visi iki soties miega, o maisto niekada nepitrūksta, nes lyja kiaušiniene ir žuvimis, visur skraido keptos žąsys, teka vyno ir alaus upės. Pasak J. Krzyżanowskio, Lenkijoje jau nuo XVI a. pabaigos buvo gerai žinoma ir pasaka apie laimingą dykūnų šalį, ir tradiciniai liaudies posakiai, paremti *keptų karvelių* bei *skraidančių dešrų* įvaizdžiais (Krzyżanowski 1958: 167–170)³.

Vokiečių folkloristas Lutzas Röhrichas, parengęs net 15 tūkstančių posakių apimantį enciklopedinį patarlių ir priežodžių žodyną, išsamiai aptaria ir *keptų karvelių* įvaizdį: pirmasis apie skraidančias keptas vištas, žąsis ir karvelius 1530 m.

³ Lietuvoje, priešingai, ši pasaka nėra populiarė; Jonas Balys „Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų kataloge“ prie AT 1930 [*Negalimų dalykų šalis (Schlaraffenland)*]. Šalis, kurioje dedasi negalimi dalykai: kepti karveliai skraido, gaidys jūroje plaukia, saulė žeme vaikščioja ir t. t.] teigia esant vienintelį užrašytą tekstą – LTA 65(30) (Balys 2002: 154).

rašė vokiečių poetas Hansas Sachsas, vėliau posakį apie neskrendančias į burną keptas vištas ir karvelius vartojo Martinas Lutheris, posakį apie neskrendančius į burną keptus karvelius – vokiečių rašytojai Hansas Grimmelshausenas, Johannesas Wolfgangas Goethe; pagaliau V a. pr. Kr. antikinių komedijų autorius Telekleidas yra užsiminęs apie skrendančius į burną strazdus (Röhrich 1973: 1060). Kaip matyti, formuojantis *keptų karvelių* įvaizdžiui, lygia greta šalia *karvelių* buvo minimi ir kitokie paukščiai, būtent: *vištos, žąsys, strazdai*. Jų sąrašą galima dar papildyti remiantis patarlės *Kepti karveliai patys į burną nelekia* svetimkalbiais atitikmenimis (Paczolay 1997: 455–458). Kitos tautos analogiškos struktūros ir semantikos posakiuose *karvelius* pakeičia *žvirbliais* (bulgarai, čekai, latviai, suomia, švedai), *vieversiais* (anglai ir prancūzai), *viščiukais* (latviai ir slovėnai), *varnėnais* (švedai); be to, pasitaiko variantų, kuriuose konkrečiai neišvardijant paliekamas bendrinis žodis *paukščiai* (čekų, retoromanų, škotų kalbose). Tačiau *karveliai* yra labiausiai išpopuliarėję ir vyrauja daugumoje tarptautinių tiriamojo tipo atitikmenų.

Lietuvių kalboje *kepti karveliai* pirmiausia suvokiami kaip egzotiško, poniško maisto produkto sinonimas. Štai keletas iliustruojančių posakių:

Keptas karvelis tik pono viduriams LTR 214(501/252)

Keptais karveliais ne visus vaišina TD II (IX) 180

Ne visų burnos keptiem karveliam valgyt MST 103

Cituotieji variantai yra užrašyti XX a. pirmojoje pusėje. Prie jų gražiai šliejasi ir palyginti nesenas 1996 metų įrašas: *Aš neturiu karvelių prikepus* (kontekstas: Laimutė parėjo iš mokyklos. Tą valgyt, tą... Vis negerai. Aš neturiu...) (LTR 6384/4).

Tiriamajame posakyje *Kepti karveliai patys į burną nelekia* įvaizdis *kepti karveliai* įgyja platesnį apibendrinimą: jis gali simbolizuoti ne tik skanų, sotų valgį, bet ir pinigų, įvairias kitas materialias gėrybes, pagaliau – sėkmę, laimę. Lietuvių patarlėse gausu pavyzdžių, kai konkretaus maisto produkto pavadinimas metoniškai išreiškia valgio, mitybos, o neretai ir pragyvenimo sąvoką. Pirmiausia, žinoma, tokiais metonimais tampa valstiečių stalui įprasti maisto produktai – *duona* (itin dažnai), *košė, putra, sūris, sviestas*, pavyzdžiui:

Duona su prakaitu uždirbama LMD I 671(434)

Duona taupyk rytojui, o ne darbą LTR 69(387/4)

Košės nevalgęs, dalgio nepasuksi LKŽ VI 376

Kokia tavo košė, toks mano arimas LTR 783(24)

Tiršta putra šeimynos negainioja LTR 1011(228)

Iš miego sūrio neraugsi LMD I 687(7/31)

Iš gražumo sviesto nesuksi, o gyventi reiks LTR 2229(48)

Kaip matyti iš cituotų pavyzdžių, įvaizdis *kepti karveliai* lietuvių tautosakoje pateko į palankią dirvą, kurioje sėkmingai prigijo ir tarpsta.

Pagrindinė patarlės versija

Tiriamasis tipas populiarus ne tik visoje Lietuvoje, bet ir už jos ribų esančiose lietuviškose salose. Per ilgą vartojimo tradiciją (seniausias žinomas užrašytas variantas Jokūbo Brodovskio žodyne datuojamas XVII–XVIII a.) ši patarlė įsitvirtino lietuvių patarlių ir priežodžių repertuare: Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekoje saugoma apie 90 jos variantų. Dėl populiarumo ir aktyvios vartosenos iki pat šių dienų patarlė visiems gerai suprantama, todėl tik keletas minėtų variantų turi paaiškinimus ar konteksto duomenų, pavyzdžiui: „Kuris nenori dirbt, laukia, kad kitas uždirbt“ (LTR 3503/307/); „visi žino, kad raikia darbuic, *karveliai pacys koserėn nebėga* (veltui niekas neduoda)“ (LKrL II 601); „pats užsidirbk ir turėsi“ (LTR 4670/76); „jei nori ką turėti, reikia rūpintis, dirbti“ (LKŽ V 356). Neretai patarles mėgstama paaiškinti kitomis panašios semantikos patarlėmis. Taip daro ir J. Brodovskis savo žodyne prie mūsų tiriamojo posakio įdėdamas tokias sinonimiškas patarles: *Duona ne per vėją ateit; Bėga vilkas – tunka vilkas, stovi vilkas – džiūsta vilkas; Vilkas bebėgiodamas bile ką užbėga* SLT 120.

Apibendrinant ką tik apžvelgtus aiškinimus⁴, galima suformuluoti tiriamosios patarlės idėją: ramiai, bet kategoriškai konstatuojama, kad nieko neveikiant, nerodant individualios iniciatyvos neverta tikėtis kokių materialių (ir ne tik) gėrybių ar problemiška susiklosčiusios gyvenimiškos situacijos palankios baigties. O dabar mintyse palyginkime šį griozdišką, nuobodžiai moralizuojantį idėjos nusakymą su ryškiu ir taikliu patarlės vaizdu, sutalpintu į vientisinį penkių reikšminių žodžių sakinį – *Kepti karveliai patys į burną nelekia*. Patraukia dėmesį inversiška žodžių tvarka: į sakinio galą nukeltas veiksmažodžiu išreikštas tarinys. Tokiu būdu jam kliūva pagrindinis akcentas ir didžiausias semantinis krūvis. Kadangi veiksmažodis neigiamas, tai ir visas teiginys virsta negatyviu ir itin kategorišku. Neigiama konstrukcija reiškia, kad veiksmas neįmanomas jokiomis aplinkybėmis, yra nepavaldus laiko kategorijai (šis reiškinys vadinamas patarlės žanro meniniu laiku, Савельева 1977: 43).

Pagrindinė versija laikytina ir tiriamosios patarlės vaizdo branduoliu. Kaip mąstyme vėliau, išplėstiniuose variantuose vaizdą papildys ir praturtins įvairūs nauji komponentai ir motyvai, pasitaikys ir priešingo pobūdžio tekstų, kuriuose vaizdo branduolys praras vienas ar kitas savo detales.

Lenkų patarlės pagrindinė versija yra labai panaši į lietuvių: *Pieczone gołbki nie przyjdą same do gąbki*⁵ (‘Kepti balandėliai / karvelėliai neateina patys į burnytę’). Tie patys reikšminiai žodžiai sakinyje išdėstyti kiek kitaip: didesnio išraiškingsumo

⁴ Iš esmės taip pat šią patarlę supranta ir kitos tautos, pavyzdžiui, vokiečiai: „Norėti ką gauti be jokių pastangų, nieko neveikti ir tikėtis pajamų“ (Röhricht 1973: 1060); „Tai reiškia, kad ne viskas gyvenime taip gerai klojasi, kaip dažnam atrodo, ir kad nesistengdamas žmogus nieko negauna“ (Wander 1876: 1042).

⁵ Visi lenkiški pavyzdžiai imti iš J. Krzyżanowskio parengto lenkų patarlių sąvado: t. 1, p. 699 (*Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło S. Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, t. 1–4, Warszawa, 1969–1978).

siekiami ne inversiška žodžių tvarka, o rimuojant mažybinėmis formomis pavartotus daiktavardžius *gołąbki – do gąbki* ('balandėliai – į burnytę'). Patarlės prasmė aiškinama irgi labai panašiai: „Kto chce szczęśliwym być, potrzeba mu robić“ ('Kas nori būti laimingas, turi dirbti').

Leksinės sudėties kaita ir jos semantinis reikšmingumas

Dažnai vartojamos patarlės pasižymi variantų gausa. Varijuoti gali teksto leksika (sinonimai, tarmybės), apimtis (didėjanti dėl papildomų meninio vaizdo motyvų ir detalių arba – atvirkščiai – mažėjanti nubyrant tam tikriems komponentams), sintaksinis modeliavimas. Patarlės variantų visuma, kaip teigia profesorius K. Grigas, „patarlės vaizdą įveda į platesnį žodinių kontekstą, parodo nekalbines situacijas, išprovokuojančias tradicinio posakio pavartojimą, atspindi kultūrinę ir socialinę aplinką, pateikia tarmės, regioninio savitumo žymes ir į vaizdo sudėtį įneša metaforų prasmes dekoduojančių detalių“ (Grigas 2001: 116).

Artimiausi pagrindinei versijai yra tie variantai, kuriuose išlaikytas sintaksinis modelis ir žodžių tvarka sakinyje, tik vienas ar keli žodžiai pakeičiami sinonimais arba leksinėmis tarmybėmis. Kiek labiau įvairuoja veiksmažodis – vietoj *nelekia* gali būti vartojama *neskrenda*, *nekrinta*, *nelenda*, *nebėga*, *neina*; *burną* (*burnon*) panašiai keičia *gerklė* ir *koserė*, *karvelį* – *balandis*, pavyzdžiui:

Kepti karveliai patys burnon n e s k r e n d a LTR 3067(173)
Kepti karveliai patys burnon n e k r i n t a LTR 5183(156)
Kepti karveliai patys į g e r k l ę n e s k r e n d a LTR 6082(321)
Kepti karveliai n e l e n d a patys burnon LMD I 714(78)
Kepti karveliai į burną n e i n a LTR 4155(593)
Gatavi karveliai k o s e r è n n e b è g a LKŽ VI 371

Paskutinis pasakymas iš Rodūnios (Varanavo raj., Baltarusija) gražiai perteikia rytų dzūkų tarmės ypatybes; šioje tarmėje, apimančioje ir Baltarusijoje lietuvių gyvenamas teritorijas, slavizmas *gatavi* (*karveliai*) reiškia „paruošti; kepti“. Visi cituoti variantai, taip pat paskutinis, iš pirmo žvilgsnio gerokai pakitęs, prasminiu atžvilgiu nuo pagrindinės versijos nesiskiria, taigi galima sakyti, kad apžvelgėme semantiškai nereikšmingus leksinės sudėties pokyčius.

Analogiškuose lenkų kalbos variantuose taip pat daugiausia įvairuoja veiksmažodis:

Pieczone gołąbki n i e l e c ą / n i e p r z y l e c ą / n i e w l e c ą s a m e d o g ą b k i
(‘nelekia / neatlekia / neįlekia’)
Pieczone gołąbki n i e p a d n ą d o g ą b k i (‘nekrenta’)
Pieczone gołąbki n i e i d ą / n i e p ó j d ą s a m e d o g ą b k i (‘neina / nenuaina’)

Ir lietuvių, ir lenkų kalbose tiriamojoje patarlėje vyrauja daugiskaitos vardininku reiškiamas veiksnyss, bet lietuviai turi 13 variantų, kur šioje pozicijoje yra

vienaskaita (*karvelis / balandis*). Toks yra jau minėtas seniausias iš šiuo metu žinomų J. Brodovskio žodyne pateiktas pavyzdys; kiti variantai taip pat iš palyginti ankstyvų šaltinių:

Keptas karvelis neatlėks pats į burną SLT 121(B 483)

Balandis n'ileks tav kepts į burną LKIn 1881

Įdomu, kad pats seniausias lenkų variantas, užrašytas 1584 m., yra beveik identiškas: *Nie przyleci do gęby gołąb upieczony*.

Šios grupės variantuose krinta į akį dar vienas skirtumas – būsimąjo laiko veiksmožodis, einantis tariniu. Pagrindinės versijos ir jai artimų variantų tariniai buvo reiškiami esamojo laiko veiksmožodžiais. Tai patarlėse labai dažnas apibendrinamasis (neaktualizuotas) esamasis laikas, kuris, kitaip nei konkretus esamasis laikas, tik įvardija nuolatinį neribotos trukmės veiksmą ar būseną, jų neindividualizuodamas, nesiedamas su konkrečiomis aplinkybėmis (DLKG 297). Būsimasis laikas taip pat tinka apibendrintiems veiksmams reikšti, todėl taip pat dažnai vartojamas patarlėse. Jis nusako ateities veiksmą, kuris yra susijęs ir su dabartimi. Palyginti su apibendrinamuoju esamuoju laiku, skirtumas toks: būsimąjo laiko veiksmožodžiu reiškiant apibendrintą veiksmą (ar būseną), visai patarlei suteikiamas preskripcijos komponentas (paprasčiau tariant – prognozės atspalvis); patarlės su esamojo laiko veiksmožodžiais šio komponento neturi (Николаева 1995: 315). Kalbant apie laikus, norėtuši paminėti įdomų faktą – itin retai patarlėse pasitaikančius būtuosius laikus. Į šį reiškinį atkreipė dėmesį T. Nikolajeva, specialiai tyrusi rusų patarlių gramatiką, ypač veiksmožodžio gramatinės kategorijas; jos nuomone, kaip tik būtieji laikai glaudžiausiai siejasi su konkrečia tikrove (kuriuo nors situacijos komponentu), todėl netinka apibendrintiems veiksmams reikšti (ten pat).

Lenkai turi keletą posakių, kuriuose veiksmožodis pavartotas būtuuoju laiku:

Pieczone gołąbki same wpadły do gąbki ('Kepti karvelėliai patys įkrito į gerklytę')

Pieczone gołąbki do gąbki same mu zlatywały ('Kepti karvelėliai į gerklytę patys jam skrido')

Formos atžvilgiu šiedu variantai nuo standartinės versijos skiriasi minimaliai: a) pakito veiksmožodžio laikas (būtasis laikas vietoj esamojo ar būsimąjo); b) dingo veiksmožodžio neiginys (viso posakio modalumas pasikeitė iš neigiamo į teigiamą). Tokie, atrodytų, nereikšmingi išorinės formos skirtumai lemia didžiulį prasmės pokytį. Gerai dar kartą išsiskaitykime lenkiškus pavyzdžius: nebeliko apibendrinimo, taigi nebeliko ir patarlės! Turime priežodį, kuriuo taikliai įvertintas konkretus praeities įvykis. Antrajame iš dviejų cituotų lenkiškų variantų yra įvardis *mu* ('jam'), nurodantis dar ir kokį nors konkretų asmenį. Atrodo, kad, tiriamajai patarlei virstant priežodžiu (dar kartą įsitikiname, kokia subtili riba juos kartais skiria), ne mažesnę reikšmę už būtają laiką turi ir veiksmožodžio neiginys. Vien tik jo praradimas taip pat gali būti lemtingas posakio apibendrinimui, pavyzdžiui:

Pieczone gołąbki p a d a j a do gąbki ('Kepti karvelėliai k r i n t a į gerklytę')
Pieczone gołąbki l e c a do gąbki ('Kepti karvelėliai l e k i a į gerklytę')
Smażone gołąbki same do gęby b i e ż a ('Skrudinti balandėliai patys į gerklę b e g a')

Visi trys lenkų variantai laikytini priežodžiais. Analogišką lietuvišką pavyzdį su teigiamu veiksmazodžiu pavyko rasti tik vieną: „Tai gyvenimėlis – *kepti karveliai į burną l e k i a*, a nepasiuto?!“ (LKŽ XII 622). Tai labai ekspresyvus posakis, trykštantis sunkiai valdomu pavydu ir pykčiu dėl nepelnytos kieno nors (kaimyno? giminaičio? Seimo nario?) sėkmės ar lengvo gyvenimo, lyginant su savuoju. Patarlei būdingo ramaus, pamokomo apibendrinimo neliko nė kvapo.

Bet grįžkime prie pagrindinės versijos ir jos leksinės sudėties kaitos. Dabar pa-nagrinėsime keletą atvejų, kai leksiniai pakitimai yra semantiškai reikšmingi, t. y. daugiau ar mažiau keičia patarlės idėją. Nors ji gana kategoriška, prireikus įtaigiau paveikti pašnekovą, galima nesunkiai tą kategoriškumą dar sustiprinti pridėdant papildomą akcentą, pavyzdžiui:

N e v i e n a m kepti karveliai patys į burną neatleikia LTR 5219(262)
Kepti karveliai patys n i e k a m į burną neskrenda LTR 4610(40)

Analogiškai lenkų kalbos variantai:

N i k o m u pieczone gołąbki same do gęby nie polecą
Pieczone gołębie n i k o m u w gębę nie wpadną

Neigiamas apibendrinamasis įvardis *n e v i e n a m*, *niekam* (lenk. *nikomu*) patvirtina, kad nėra tokių asmenų, kuriems kepti karveliai kristų, sustiprina visos patarlės neigiamą modalumą ir kategoriškumą: nėra jokių išimčių! Panašiai, tik kiek menkesniu laipsniu, kategoriškumą sustiprina ir papildoma vietos aplinkybė:

I r t e n kepti karveliai neleikia į burną LMD I 580
I r t e n kepti karveliai neleikia burnon VLCh II 45

Akivaizdu, kad šiais variantais norima atkalbėti pašnekovą nuo gyvenamosios vietos ar darbovietės keitimo, perspėti jį, kad per daug nesitikėtų ir paskui nenusiviltų (žinoma, patarlė gali būti vartojama ir kaip apibendrinamasis pokalbio akcentas). Kaip tik vietos aplinkybei tenka didžiausias semantinis krūvis: ji atsiduria sakinio pradžioje, sureikšminama pridėdant dalelytę *ir*. Matome, kaip tarnybinis žodelis, šnekamojoje kalboje neturintis savarankiškos semantinės funkcijos, patarlės tekste tampa reikšminiu elementu: pabrėždamas reikalingą žodį, jis perstato akcentą ir pakoreguoja mintį, taigi atlieka svarbų kompozicinį-sintaksinį vaidmenį.

Lenkų variantų su semantiškai akcentuota vietos aplinkybe nerasta.

Patarlės idėjos kategoriškumas ir apibendrinimo laipsnis gali būti mažinami. Paprasčiausias būdas tai pasiekti – išskirti asmenų grupę, kuriai galioja patarlės tiesa: *T i n g i n i u i kepti karveliai neleikia į burną* LTR 5384(927). Kas įvyko,

pagrindinės versijos tekstą papildžius vienu žodžiu? Sukonkretinta abstrakčioji patarlės idėja, apribotas meninio vaizdo galimų reikšmių ir konotacijų laukas – dėl to sumažėjo ir patarlės pritaikymo galimybės. Lietuvių kalboje toks variantas užrašytas tik vienas. Būtų galima manyti, kad lietuviai turi visą pluoštą šmaikščių patarlių ir priežodžių, negailestingai išjuokiančių tinginius; kita priežastis – sumažėjus kategoriškumui ir apibendrinimo laipsniui, kiek nublanksta ir ryškus patarlės vaizdas, todėl variantai su *tinginiu* nepaplito. Bet štai lenkų kalboje variantų su *tinginiu* gausu:

Le ni w e m u pieczone gołębie nie wlecą w gębę (‘T i n g i n i u i kepti karveliai neįleikia į gerklę’)

Nie przylecą do le n i a pieczone gołąbki (‘Neatlėks pas t i n g i n i kepti karvelėliai’)

J. Krzyżanowski pateikia ir eiliuotų pavyzdžių iš literatūrinių šaltinių: *Nie przylecą do lenia pieczone gołąbki, by siedział i nadsiedział, zgotowawszy ząbki* (‘Neatlėks pas tinginį kepti karvelėliai, nors sėdėtų ir nusisėdėtų, paruošęs dantukus’).

Cituotasis variantas datuojamas 1618 m. Lenkų literatūroje dar nuo XVII a. pradžios plito eilėraštaučiai, anekdotai, pjesės apie laimingą dykūnų ir tinginių šalį, šie kūrinėliai neturėjo didesnės meninės vertės, tačiau buvo labai mėgstami smulkiosios bajorijos ir miestiečių sluoksniuose. Tai ir paaiškina lenkiškų variantų su *tinginiu*, ypač eiliuotų, gausumą. Eiliavimo ir rimavimo pradai, kaip žinoma, labai palengvina posakių įsiminimą ir dažnai padeda jiems išpopuliarėti⁶.

Dar labiau patarlės kategoriškumas ir apibendrinimo laipsnis sumažėja vaizdo branduolį papildžius laiko aplinkybe: *Ne k a s d i e n kepti karveliai koserėn lekia* LKŽ V 371. Vėlgį sakinio pradžios pozicijoje matome aplinkybę, o jos semantinį reikšmingumą sustiprina neiginys, perkeltas iš savo įprastos vietos – sakinio pabaigoje esančio veiksmažodžio. Šitaip pasikeitus reikšminiam patarlės akcentui, matome ir jos idėjos korekciją: patariama nenusiminti, laukti geresnių laikų, nes apskritai keptų karvelių sulauksime (kada nors). Šiuo atveju nežymus leksikos pakeitimas – vienas papildomas žodis ir neiginio perkėlimas – laikytinas semantiškai reikšmingu. Lenkų kalboje pavyzdžio su laiko aplinkybe nerasta.

Dar vienas variantas su teigiamu veiksmažodžiu, vertas detalesnio panagrinėjimo: *Uż marių kepti balandžiai skraido* (paaiškinimas: sunkiais buržuazijos metais daugelis važiuodavo į Ameriką, tačiau ten rasdavo tą patį darbininkų skurdą) (LTR 4017/310). Turimas paaiškinimas išvaduoja nuo hipotetinių svarstymų, ką patarlė galėtų reikšti, todėl šįkart bandysime nustatyti, kaip ir kodėl keičiamas standartinis tekstas kaip tik tokiai patarlės idėjos versijai sukurti. Žinodami, kad šis

⁶ Pavyzdžiui, klasišką lietuvių patarlę *Kas nedirba, tas nevalgo* perkūrė ir sueiliavo Petras Arminas-Trupinėlis:

Kas nedirba, mielas vaike,

Tam ir duonos duot nereikia.

Šis eiliuotas dvieilis iš jo pasakėčios taip paplito, kad populiarumu beveik lenkia klasiškąją patarlę.

variantas vartojamas konkrečioje situacijoje – lietuvių emigrantų Jungtinėse Valstijose neišsipildantiems lūkesčiams apibūdinti, aiškiai jaučiame ironišką patarlės pobūdį. Ironija kyla iš teigiamo veiksmazodžio: juk iš tikrųjų ir Amerikoje tie kepti balandžiai n e s k r a i d o. Sąmoningas „apsimetimas“, tikrosios padėties neatitinkančių dalykų teigimas lietuvių patarlėse ir priežodžiuose yra įprastas būdas ironiškam išpūdžiui sukelti, plg.: *Gražus – tarp akių nosis* SLT 195; *Baltas kaip deguto puta* LMD I 677a(98); *Myli kaip katinas pelę* LTR 3043(265) ir pan. Nagrinėjamas variantas turi vietos aplinkybę *už marių*, kuri yra sakinio pradžioje kaip ir anksčiau aptartuose variantuose. Tik šįkart vietos aplinkybė semantiškai nesureikšminama ir netampa pagrindiniu visos patarlės akcentu – svarbiausią informaciją perteikia veiksmazodis (*skraido*). Tačiau ir vietos aplinkybė vartojama tikslingai. Frazeologizmas *už marių* yra pastovus semantinis stilistinis vienetas, dažniausiai reiškiantis nežinomą, nepasiekiamą šalį ar tiesiog tolimą sąvoką (Grigas 1976: 93–95). Vaizdingieji frazeologizmai paprastai ne tik nusako kokį dalyką ar reiškinį, bet ir jį įvertina. Taip frazeologizmo *už marių* vartosenai būdingas ironijos, net tam tikro skepticizmo atspalvis, plg.: *Už m a r i ų ir jautis grašis* LTR 554(13); *Až m a r i ų ir kašelė varpu skamba* LKŽ VII 863; *Už m a r i ų ir veršius midum girdo, sviestu peni* TŽ III 380. Tokiu būdu vietos aplinkybė *už marių* sustiprina veiksmazodžio keliamą ironiją (visur gera, kur mūsų nėra!). Be to, minėta perkeltinė reikšmė įdomiai koreliuoja su tiesiogine: juk *už marių* šiame variante reiškia Ameriką, t. y. žinomą ir pasiekiamą, laivu perplaukus „marias“, šalį. Lenkai analogiško pavyzdžio neturi (nors frazeologizmas *za morzem* ‘už marių’ jiems pažįstamas), bet štai Gyula Paczolay „Europos patarlėse“ pateikia semantiškai artimą danų variantą: *Hij denkt dat in A m e r i k a de gebraden duiven hem in de mond vliegen* (Paczolay 1997: 456) (‘Jis galvoja, kad A m e r i k o j e kepti karveliai skris jam į burną’).

Nors danų variante vietos aplinkybė reiškiamą ne frazeologizmu, o tiesiogiai, išlieka gana stiprus ironijos ir skepsio išpūdis. Lietuvių patarlė tobuliau nugludintos formos, stilingesnė.

Modalinio prasmės lygmens raiška

Vartodami patarles, bendruomenės nariai, kaip jau buvo užsiminta, emociškai įvertina reiškinį ar situaciją. Reiškiamų jausmų skalė plati: džiaugsmas, pašaipa, apgailėstavimas, gėda, baimė, pyktis, puikybė ir t. t. Be to, kiekvieno konkretaus pavartojimo atveju išryškėja ir patarlės turinio santykis su realybe, t. y. kalbamasis dalykas pateikiamas kaip tikroviškas / netikroviškas, galimas / negalimas, akivaizdus, tikimas, pageidaujamas, privalomas ir pan. Šis santykis vadinamas modalumu. Modalumas yra gramatinė ir semantinė kategorija, reiškiamą įvairiomis morfologijos, sintaksės, leksikos priemonėmis, taip pat intonacija (Gaivenis, Keinys 1990: 125, 126). Lietuvių kalboje svarbiausia modalumo raiškos priemonė – veiksmazodis, turintis tam reikalui nuosakos kategoriją (DLKG 304). Iki šiol aptartieji variantai tiek lietuvių, tiek lenkų kalbose daugiausia buvo konstatuojamojo pobūdžio, nelygu

tik jų kategoriškumo ir apibendrinimo laipsnis. Bet, pasirodo, tą patį tekstą nesunku pakoreguoti, kad jis tiktų įvairiems kitiems modalinės prasmės atspalviams perduoti. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje išsiskiria grupė variantų, kuriais tiesiogiai skatinama ir liepiama:

Nelauk, kol keptas karvelis įkris tau į burną LTR 1881(2/4)

Nanorėk er nalous, ka kepta balonde es dongaus krestom LTR 4670(76)

Nelaukim išsižioje, kad Dievas keptą karvelį gerklėn įmestų LTR 1204(62/9)

Kalbėtojo liepimas, reikalavimas, o gal ir prašymas (tai priklauso nuo tarimo intonacijos) pokalbyje dalyvaujantiems asmenims pirmiausia reiškiamas veiksmažodžio liepiamosios nuosakos formomis; vienaskaitos 2-ojo asmens formos – *nelauk, nenorėk ir nelauk* – išreiškia kategoriškesnį liepimą, o daugiskaitos 1-ojo asmens – *nelaukim (išsižioje)* – ne tiek liepimą, kiek kvietimą kartu atlikti veiksmažodį. Šiuose variantuose matome ir pakitusį sintaksinį modelį – jau nebe vientisinį, o sudėtinį prijungiamąjį sakinį. Svarbiausia patarlės turinio informacija paprastai išsakoma šalutiniame prijungiamajame sakinyje, kuris šiuose variantuose sutampa su meninio vaizdo branduoliu. Yra panašios formos variantas su teigiamu veiksmažodžiu, skambantis ironiškai ir itin pašaipiai: *Lauk, kol balandis atskris iškepts* LTR 5562(154).

Siekiant liepimą sustiprinti, geriau jį argumentuoti, pasitelkiamas šalutinis priešasties aplinkybės sakinytis:

Nelauk keptų karvelių, jų niekas neatneš TŽ III 380

Nelauk kepto karvelio, vis tiek tau jo niekas neiškeps LTR 5392(91)

Artimi liepiamiesiems yra geidžiamieji sakiniai. Jie nusako norą, pageidavimą, kad kas nors būtų vykdoma ar vyktų savaime. Šiuose sakiniuose plačiai vartojamos tariamosios nuosakos visų asmenų formos. Lietuvių kalboje yra variantų ir su tokiu modaliniu atspalviu:

Gal norėtu m, kad kepti karveliai patys į burną lėktų LTR 30(374)

Gerai būtų keptais karveliais misti, tik kad jie patys į burną nelekia KrvP II 146

Palyginti nedaug pakeitus standartinį tekstą, galima išgauti ryškų apgailestavimo išpūdį: *Jau tie čėsai prapuolė, kada iš dangaus kepti karveliai puolė* LTR 3303(59). Šis variantas laikytinas patarle, nes išlaiko apibendrinamąją prasmę, todėl yra įdomus būtųjų laikų vartosenai. Konstatuojama, kad „buvo, bet pražuvo“, taigi dabar jau nebėra.

Ekspresyvumu išsiskiria variantai, turintys klausimo formą; lietuvių kalboje jų yra nemažai, pavyzdžiui:

Argi manai, kad kitur kepti karveliai laukia? KrvP I 108

Bene kitur kepti karveliai laukia? LTR 1658(577/23)

Ko sėdi, ar kepto karvelio lauki? LTR 5026(265)

Kur eisi, kur keptus karvelius rasi? LTR 6408(311)

Nors ir turi klausiamajam sakiniui būdingą sandarą, ištariamai savita intonacija, šie variantai nėra tikri klausimai, nes nereikalaujama atsakymo. Atsakymas ir kalbėtoji, ir adresatui yra visiškai aiškus. Klausimo forma tik pabrėžia cituotų variantų kategoriškumą ir suteikia jiems ryškų jausminį atspalvį (priklausomai nuo intonacijos – pasipiktinimą, apmaudą, nustebimą, nusivylimą ir pan.). Galima juos laikyti retoriniais klausimais (DLKG 580). Paprastai teigiama retorinio klausimo forma reiškiamas neigimas, o neigiama – teigimas:

Argi manai, kad ... laukia? = nelaukia!

Bene kitur ... laukia? = nelaukia!

Ko sėdi, ar ... lauki? = nesėdėk, nelauk!

Kur eisi, kur ... rasi = neik, nerasi!

Pirmieji du variantai pradedami klausiamosiomis dalelytėmis *argi, bene*, kurių funkcija šiuo atveju yra padidinti posakių ekspresiją ir sustiprinti įtaigumą pašnekovui.

Lenkų šaltiniuose, skirtingai negu lietuvių, nerasta pavyzdžių su įvairesniais modaliniais prasmės atspalviais.

Sintaksinių modelių įvairovė: išplėstiniai ir nutrupėję variantai

Lietuvių kalboje tiriamasis tipas, kaip spėjome įsitikinti, pasižymi skirtingais, įdomiai modeliuojamais tekstais. Dar didesnę jų įvairovę atskleidžia išplėstiniai variantai. Juose, prišliejant naujus motyvus bei išradingai transformuojant meninį vaizdą, patarlės idėja detalizuojama, įvairiai plėtojama, papildoma išvadų pobūdžio pastabomis. Posakiai įgyja ir naujų stilistinių atspalvių. Štai pora pavyzdžių su išreikšta sąlyga:

Kepti balonde nekris iš dangaus, jei nedirbsi LTR 5562(327)

Kad ir sėdėsi bažnyčioj, kepti karveliai į burną neįkris LTR 4096(88)

Pirmajame variante šalutinis sąlygos sakinytis tik pakartoja informaciją, kuri paprastai esti paaiškinimuose. Nei prasmės, nei formos meniškumo atžvilgiu jis patarlės nepraturtina. Gali būti laikomas savotišku teksto balastu, nes patarlės idėją aiškina pernelyg elementariai ir tiesmukai. Populiariai patarlei, kurios prasmė ir vartoseną aiški, tai nereikalinga. Antrasis variantas sudėtingesnis: sąlyga „jeigu nesimelsi“ išreiškia sėdėjimo bažnyčioje vaizdu, kuris patarlę nuspalvina švelniu humoru.

O štai aštresnis, kandžia pašaipa dvelkiantis variantas: *Kam kepti balandžiai į burną skrenda, tas ir kramtymą laiko už darbą* LTR 3946(126). Pasinaudota labai populiariu sintaksinio modeliavimo būdu – vadinamąja kontūrine konstrukcija: *kam ... , tas ...*. Šalutinis pažymimasis sakinytis teigia esant tokį asmenį, kuriam

kepti balandžiai į burną skrenda (= meninio vaizdo branduolys), o pagrindiniame sakinyje suformuluota ironiška išvada: minimas asmuo virsta visišku tinginiu, kuris net *kramtymą laiko už darbą*. Atitinkamai patarlės tekstą intonuoja jungiamieji žodžiai: *kam, tas*.

Kiek netikėtas pavyzdys, kuriame įprasti tiriamosios patarlės žodžiai modeliuojami naujai. Meninio vaizdo branduolys „išnarstytas“ ir savotiškai „išdėliotas“ per abu sudėtinio sakinio sandus: *Karvelis neiškeps, reik pagaut, iškept ir į burną idėt pačiam* LKŽ IV 205. Atvirai didaktiški nurodymai taip nuosekliai dėstomi, kad galima išvelgti net operacinio teksto žymių. Bet akivaizdu, kad ši patarlė kiek perkrauta žodžių ir neprilygsta lakoniškai pagrindinei versijai.

Pacituosime vieną išplėstinį lenkišką variantą, kuriame meninis vaizdas papildytas *skraidančių dešrų* motyvu: *Tak to prawda, jak że kiedyś żywe kielbasy a pieczone gołębie po świecie latały* (‘Tai tokia tiesa, kaip kad gyvos dešros ir kepti balandžiai kadaise po pasaulį skraidė’)⁷.

Įsivaizduokime situaciją, kai vienas asmuo viską sutvarko, paruošia, o kitas nė piršto nepajudina, pastarojo atžvilgiu puikiai tiktų posakis: *Karveliai gatavi iškepti ir vidalciai rūron subesti* LTR 213(78/242). Tas pats visai vartalojamas tekstas dar kartą virto priežodžiu: nėra apibendrinimo, taikliai vertinama konkreti situacija. Pagrindinė tiriamojo tipo tema – neveiklumas, iniciatyvos stoka – šiame variante atskleidžiama pasitelkiant naujas priemones. Būtent tautologiją (*karveliai*) *gatavi iškepti*, kuri labai sustiprina ir pabrėžia leksinę žodžio reikšmę, ir papildomą meninio vaizdo motyvą – į kepsnį įsmeigtas šakutes (= viskas padaryta, tik imk ir valgyk). Paremija, žinoma, tai išsako sau būdinga kalba *vidalciai rūron subesti* – iš trijų reikšminių žodžių du skoliniai slavizmai (plg. lenk. *widelec, rura*), vienas iš jų šiurkštus, priskirtinas žemajai leksikai. Tuo pasiekiamas didesnis priežodžio ekspresyvumas ir įtaigumas. Reikėtų prisiminti ir tai, kad šakutės buvo retenybė lietuvių valstiečių buityje net XX a. pirmaisiais dešimtmečiais⁸. Tai nelabai reikalingas, „poniškas“ daiktas, skolinamas vienų kitiems tik ypatingomis progomis (švenčiant vestuves ar krikštynas, sulaukus garbingų svečių ir pan.). Atsidūrusi paremijos meniniame vaizde, ši realija kelia netikėtumo įspūdį. O kas netikėta – dažnai tampa komiška. Dar vienas papildomas stilistinis atspalvis. Pacituosime panašų labiau išplėstą variantą:

Neieškok karvelia iškepta ir videlčia rūron įbesta, ba gali gaut sukirmijusias varnas LTR 3835(1680)

Nekartojant to, kas ką tik buvo pasakyta apie meninį vaizdą ir jį formuojančias realijas, galima pridurti, kad ši patarlė yra perkrauta, matyti dirbtinės pastangos ją sužaisminti (nelabai vykęs kontrastas tarp *iškeptų karvelių* ir *sukirmijusių varnų*). Pirmiau aptartas priežodis tobulesnis ir geriau atstovauja žanrui. Jeigu nusižengiama

⁷ Plg. lietuvių patarlę *Būdavo, kad sūriais snigdavo, dešromis lydavo, bet tie laikai seniai praėjo, net mūsų tėvai tų dyvų neregėjo* KrVP I 310. Kaip žinoma, į Vinco Krėvės-Mickevičiaus „Patarles ir priežodžius“ pateko gana daug netradicinių posakių bei dirbtinai išplėstų tradicinių patarlių variantų (Grigas 2000a: 32); atrodo, toks yra ir šis gerokai perkrautas variantas.

⁸ Todėl jos ir buvo vadinamos skolinu žodžiu; plg.: šaukštas – įprastas valstiečiams stalo įrankis ir *šaukštas* – senas lietuviškas žodis, randamas XVI–XVII a. raštuose (Sabaliauskas 1990: 209).

jo diktuojamam lakoniškumo reikalavimui, tik labai retai pavyksta sukurti tikrai menišką miniatiūrą. Kuo trumpesnis posakis, tuo mažiau jis stabdo pokalbį, neatitraukia pašnekovų dėmesio nuo pagrindinės temos. Tačiau, išstartas atitinkama intonacija, jis lengvai pasiekia norimą efektą. Palyginkime du pavyzdžius:

Lauki, kad kepti karveliai patys burnon įlėktų LTR 264(150/180)

Laukia keptų karvelių LTR 3503(3070)

Abu priežodžiai, taikomi tinginiui ar šiaip pasyviam asmeniui, semantiškai sutampa, o formos atžvilgiu gerokai skiriasi. Pirmasis šalutiniame sakinyje idealiai išlaiko meninį vaizdą, tuo tarpu antrasis, išreikštas vientisiniu sakiniu iš trijų reikšminių žodžių, teturi *keptų karvelių* įvaizdį. Tiek liko iš meninio vaizdo branduolio. Čia susiduriame su nutrupėjusiu tekstu. Kartais tokie tekstai vadinami „nulinio laipsnio“ ar „nukapotų formų“ (angl. *zerograde, truncated forms*, Carnes 1994: 469). Šiuo būdu paprastai modeliuojamos tik populiaros patarlės, kurių standartinis tekstas gerai žinomas visiems pašnekovams. Mat, norint suvokti nutrupėjusį variantą, būtina jį palyginti su standartiniu tekstu, kurį reikia žaibiškai atkurti mintyse (Cram 1994: 86). Sėkmingai atlikus tokią operaciją, nutrupėjęs (t. y. netekęs svarbių meninio vaizdo detalių) variantas ne tik kad nieko nepraranda, bet dar ir laimi. Kuo glaustesnis tekstas, tuo didesnė vidinė įtampa pasiekiamą, visas posakis įgauna epigramiško raiškumo (Sauka 1970: 283). Atitinkamame kontekste išgirdus ar perskaičius priežodį *laukia keptų karvelių*, iškart aišku, kad galvoje turimas ne užsakyto patiekalo laukimas restorane. Tačiau teoriškai įmanoma ir tokia interpretacija, jei niekada neteko susidurti su tiriamąja patarle *Kepti karveliai patys į burną nelekia*.

Panašų priežodį su „nukapotu“ meninio vaizdo branduoliu turi ir lenkai: *Zachcialo mu się pieczonych gołąbków* (‘Užsinorėjo keptų balandėlių’); palyginkime jį su panašios semantikos nenutrupėjusiu variantu: *Wygląda tylko, aby mu z nieba piezone do ust gołąbki wlataly* (‘Atrodo taip, tarsi jam iš dangaus kepti balandėliai į burną skristų’).

Pasigėrėkime dar keliais lietuvių priežodžiais, kurių lakoniškumas yra tiesiog proporcingas ekspresyvumui ir jausminiam raiškumui:

Jau ir jo nuvej kepti karveliai! LKŽ II 1090

Dabar aš tau atkepsiu keptus karvelius! KrvP I 342

Tegu dabar iššika keptus karvelius! LTR 436(519/46)

Visus tris variantus vienija bendras modalinis atspalvis – piktas džiaugsmas dėl kito nesėkmės, net grasinimas. Šiems jausmams reikšti geriausiai tinka kuo glaustesnis, vienu atsikvėpimu sakomas (išrėkiamas!) tekstas. Pirmasis priežodis su aiškiu pasitenkinimu konstatuoja, kad jau baigėsi (*nuvej* – būtasis laikas) ta neteisinga situacija, kai kas nors kitas naudojosi neužtarnautomis gėrybėmis, tuo keldamas aplinkinių pavydą. Antrajame priežodyje skamba įžeistojo pyktis ir grasinimas; perfrazuotas populiarus frazeologizmas *atkepti pyragus / atkepỹ pyragỹ*,

sakomas atsikeršijant, džiaugiantis, kai gaunama atsilyginti už nuoskaudą (LKŽ IX 1083). Paskutiniame variante piktdžiugavimas ekspresyviai reiškiamas šiurkščiu šnekamosios kalbos veiksmažodžiu *iššika*, skatinamąją posakio intonaciją paryškina dalelytė *tegu*.

Nutrupėję variantai ir semantiškai, ir ypač savo forma labai nutolę nuo pagrindinės versijos. Faktiškai juos lyg bambagyslė sieja tik *keptų karvelių* įvaizdis. Todėl tikrai galima diskutuoti, ar čia dar to paties tipo tekstai, ar savarankiški tipai. Juk skiriant patarlių tipus didžiausia reikšmė kreipiama į leksinę sudėtį ir sintaksinę konstrukciją, t. y. svarbiausiuoju kriterijumi laikomi pastovesni lygmenys (Grigas 2000: 8, 9). Vadovaujantis tokia logika, priežodį *dabar aš tau atkepsiu keptus karvelius* reiktų skirti prie tipo *atkepsiu pyragus*. Formaliai toks sprendimas būtų teisingesnis. Bet visi šiame skyriuje apžvelgti variantai yra vienetiniai, taigi galime į juos žiūrėti kaip į savotiškas platesnio vartojimo neįgavusias improvizacijas; gausesnis užrašytų variantų kiekis klasifikavimą palengvintų. Tokioje situacijoje sunku išvengti subjektyvumo. Gal lengviau apsispręsti dėl paskutinio pavyzdžio, kuris nėra nei patarlė, nei priežodis: *Pažadėtų keptų karvelių kvapas*. Taip pavadintas straipsnis ekonomine tema, kuriame gvildenamos Lietuvos narystės Europos Sąjungoje, finansinės paramos iš Europos Sąjungos, lietuvių troškimo gyventi geriau ir panašios problemos⁹. Išradingai pasinaudojant *keptų karvelių* įvaizdžiu, sukurtas puikus straipsnio pavadinimas, iš pradžių atkreipiantis dėmesį ir sudominantis skaitytoją, vėliau vaizdingai reziumuojantis straipsnio esmę. Turime netradicinį tekstą, kurio prasmė ir formos grožis atsiskleidžia tik žinantiems seną liaudies patarlę.

Baigiamosios pastabos

Priminsime gerai žinomą paremiologinį paradoksą: aksioma laikomas teiginys, kad patarlės ir priežodžiai išreiškia tautos pasaulėvaizdį, nacionalinį charakterį, bet, antra vertus, paremiologai sutinka ir dėl to, kad didelė dalis kiekvienos tautos patarlių ir priežodžių repertuaro yra tarptautinio pobūdžio (Левин 1984: 122, 123). Kaip gali būti teisingi abu vienas kitam prieštaraujantys teiginiai? Iš dalies į šį klausimą atsako ką tik atliktas vieno tarptautinio tipo tyrimas. Jis parodė, kad dvi kaimyninės, artimai bendraujančios tautos universaliūs tarptautinės patarlės raidą praturtino savitomis išraiškos formomis – papildė meninio vaizdo branduolį naujomis detalėmis, sukūrė naujų sintaksinių modelių, atskleidė modalinio prasmės niuansavimo galimybes, įvedė eiliavimo pradų. Tai lemia paremiijos žanro lankstumas: galimumas įvairiomis situacijomis pritaikyti tą patį tekstą, lengvai jį modeliuoti akcentuojant prasmę, kurią siekiama įteigti pašnekovui. Abiejų tautų sukurti variantai liudija „nepaliaujamą žmogaus kūrybinės minties judėjimą, polinkį nesitenkinti jau turimais ir įprastais vaizdais, o juos nuolatos turtinti, remiantis tikrovės teikiamomis galimybėmis“ (Grigas 1968: 14).

⁹ Guoda Steponavičienė. Pažadėtų keptų karvelių kvapas, *Naujasis židinys-Aidai*, Nr. 1-2, 2006.

Išvados

1. Tiriamosios patarlės meninio vaizdo branduolį formuojantis įvaizdis *kepti karveliai* yra literatūrinės kilmės. Lenkijoje jis ir juo paremti tradiciniai posakiai gerai žinomi nuo XVI a. pabaigos. Seniausias žinomas lietuviškas užrašymas yra J. Brodovskio žodyne (XVII–XVIII a.).

2. Vientisiniu sakiniu iš penkių reikšminių žodžių perteikiama pagrindinė versija (laikytina ir meninio vaizdo branduoliu) tiek išorine forma, tiek semantika abiejose kalbose beveik sutampa.

3. Semantiškai nereikšmingų panašių leksinės sudėties pakitimų ir sustiprinto kategoriškumo prasmės variantų yra abiejose kalbose. Lenkai turi daugiau variantų, tarp jų ir eiliuotų, su *tinginiu*, lietuviai – su akcentuotomis vietos ir laiko aplinkybėmis.

4. Lietuvių kalboje šalia konstatuojamojo pobūdžio pagrindinės versijos gausu ir kitoki modalumą reprezentuojančių variantų – liepiamųjų, skatinamųjų, geidžiamųjų ir ypač ekspresyvių klausiamųjų.

5. Lietuviai sukūrė daugiau išplėstinių sintaksinių modelių, išradingai transformuojančių meninį vaizdą, papildančių jį naujomis detalėmis, praturtinančių posakio stilistiką.

6. Lietuviai turi daugiau ir gerokai įvairesnių nutrupėjusių variantų, pasižyminčių ypač didele ekspresija ir jausminiu raiškumu.

7. Lenkų kalboje daug ne visai tradicinių posakių (tarp jų ir eiliuotų) iš literatūrinių šaltinių. Lietuvių kalboje tokių nerasta.

ŠALTINIAI

- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 3-iasis leidimas, Vilnius, 1997.
KrvP – Vincas Krėvė-Mickevičius. *Patarlės ir priežodžiai*, kn. 1–3, Kaunas, 1934–1937.
LK – *Liaudies kūryba*: [Straipsnių rinkinys], t. IV, 1996.
LKIn 1881 – *Lietuviškosios Kalendros Metui* <...>, sudarė M. Šernius, Klaipėda, 1881.
LKrL – *Lydos krašto lietuviai*: Monografija, d. II, Kaunas, 2002.
LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XIX, Vilnius, 1956–1999, t. XX, Kaunas, 2002.
LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
MST – *Smulkioji tautosaka: Patarlės, priežodžiai, posakiai*, surinko ir užrašė Jonas Mingirdas, Los Angeles, 1958.
SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII amžiuje: Priežodžiai, patarlės, mįslės*, parengė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1956.
TD – *Tautosakos darbai*, [t.] II (IX), 1993.
TŽ – *Tauta ir žodis: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys*, kn. III, Kaunas, 1927.
VLCh – E. Volteris. *Lietuviška chrestomatija*, 1, 2, Sanktpeterburgas, 1903, 1904.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 2002. *Raštai*, t. III, parengė Rita Repšienė, Vilnius.
Bystroń Jan St. 1933. *Przysłowia polskie*, W Krakowie.

- Carnes Pack 1994. The Fable and the Proverb: Intertexts and Reception, in: *Wise Words: Essays on the Proverb*, edited by Wolfgang Mieder, New York–London, p. 467–493.
- Cram David 1994. The Linguistic Status of the Proverb, in: *Wise Words: Essays on the Proverb*, edited by Wolfgang Mieder, New York–London, p. 73–97.
- Gaivenis Kazimieras, Keinys Stasys 1990. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas.
- Grigas Kazys 1968. Patarlės ir priežodžiai, kn.: *Lietuvių tautosaka*, t. 5, Vilnius, p. 9–26.
- Grigas Kazys 1976. *Lietuvių patarlės*, Vilnius.
- Grigas Kazys 2000. Pratarė, kn.: *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 1, Vilnius, p. 7–11.
- Grigas Kazys 2000a. Nuo pirmųjų įrašų iki sisteminio leidinio, kn.: *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 1, Vilnius, p. 25–42.
- Grigas Kazys 2001. Kai kurios patarlių prasmų mįslės, *Tautosakos darbai*, [t.] XV, p. 103–120.
- Yerkovich Sally 1983. Conversational Genres, in: *Handbook of American Folklore*, Bloomington, p. 277–281.
- Jason Heda 1971. Proverbs in Society: The Problem of Meaning and Function, *Proverbium*, No. 17, p. 617–623.
- Kirshenblatt-Gimblett Barbara 1973. Toward a Theory of Proverb Meaning, *Proverbium*, No. 22, p. 821–827.
- Krikmann Arvo 1974. Some Difficulties Arising at Semantic Classifying of Proverbs, *Proverbium*, No. 23.
- Krzyżanowski Julian 1958. *Mądrzej głowie dość dwie słowie: Trzy centurie przysłów polskich*, t. 1–2, Warszawa, 1958–1960.
- Mieder Wolfgang 1993. The Wit of One, and the Wisdom of Many, in: Wolfgang Mieder. *Proverbs Are Never Out of Season: Popular Wisdom in the Modern Age*, New York–Oxford, p. 3–17.
- Obelkevich James 1994. Proverbs and Social History, in: *Wise Words: Essays on the Proverb*, edited by Wolfgang Mieder, New York–London, p. 211–251.
- Paczolay Gyula 1997. *European Proverbs*, Veszprém.
- Röhlich Lutz 1973. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Bd. 2, Freiburg–Basel–Wien.
- Sabaliauskas Algirdas 1990. *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius.
- Sauka Donatas 1970. *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius.
- Taylor Archer 1965. The Study of Proverbs, *Proverbium*, No. 1, p. 1–10.
- Wander Karl Friedrich Wilhelm (Hrsg.) 1876. *Deutsches Sprichwörter-Lexikon: Ein Hausschatz für das deutsche Volk*, Bd. 4, Leipzig.
- Крикманн А. А. 1978. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы, kn.: *Паремнологический сборник*, Москва, p. 82–104.
- Крикманн А. А. 1984. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы, kn.: *Паремнологические исследования*, Москва, p. 149–178.
- Левин Ю. И. 1984. Провербиальное пространство, kn.: *Паремнологические исследования*, Москва, p. 108–126.
- Николаева Т. Н. 1995. Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии, kn.: *Малые формы фольклора: Сборник статей памяти Г. Л. Пермякова*, Москва, p. 311–325.
- Савельева Л. 1977. Отрицательные конструкции в некоторых прозаических жанрах русского фольклора, kn.: *Язык жанров русского фольклора*, Петрозаводск.

**ROAST PIGEONS DO NOT FLY INTO ONE'S MOUTH:
SEMANTIC VARIATION OF A PROVERB
(PARALLELED TO THE POLISH EQUIVALENTS)**

GIEDRĖ BUFIENĖ

Summary

Textual stability of proverbs is an essential quality of this genre. However, proverbs in the living tradition tend to dynamic variation, especially the most popular ones. Changes in their superficial structure (i.e. the lexical, phonetic, syntactic ones) can be spotted and described easier, while analysis

of the altered contents is a following step. But actually, the reason for shaping the proverb's text is its being aimed at producing certain impact onto the companion, i.e. mocking, shaming, warning, or to the contrary, encouraging and approving. In other words, frequently the variation of meaning is the primary one, while variation of the poetic structure that it causes, the secondary one. In this respect, the article deals with a popular international proverb type that has found its way into Lithuanian tradition since the 17th century. In the systematic card file index of the Lithuanian proverbs and proverbial phrases at the Institute of Lithuanian Literature and Folklore, about 90 variants of this type are stored. Having shortly described the origins of the *roast pigeons* image and the main version of the proverb, the author goes on to discuss changes in the lexical structure of the proverb and its semantic meaning, to survey the expression of the modal semantic level, to analyze transformations of meaning and the artistic image in the extended and truncated variants of the proverb. Special emphasis is laid on the changes in the meaning of these sayings, their expression and suggestibility, and its relation to the relevant transformations in the external form. The analyzed variants are methodically paralleled to the Polish equivalents, highlighting analogical and original versions in both languages.

As demonstrated by the analysis, two neighboring and closely related peoples have enriched the development of the same international proverb in peculiar means of expression. In Lithuanian language, along with the main version of the declarative character, there are numerous variants representing different kinds of modality, e.g. the imperative, optative and especially the expressive interrogatory ones; Lithuanians have created a larger number of expanded syntactic patterns, ingeniously transforming the artistic image and supplementing it with new details that enrich the stylistics of the proverb. Also, Lithuanians have devised much bigger variety of truncated variants, characterized by particularly intense expression and emotional verve. In Polish language, a considerable group of variants mentioning *slob* can be found (while in Lithuanian, there is only one recording of such kind), also, the rhymed variants are quite numerous (among them, many have originated from literary sources that are rather distanced from the traditional form), which are not present in Lithuanian tradition.

Gauta 2007-02-12